

Esej o návratu

Autor: Miroslav Joukl

Abstract

The essay on a return. – Returns belong to the greatest themes of philosophy. They reproduce the world, way of life and human relationships. With returns the philosophy renews thinking, seeing, language and helps to understand the human condition.

Keywords: return, philosophy, way of life, thinking, world, being

Klíčová slova: návrat, filosofie, životní cesta, myšlení, svět, bytí

Filosofie se zabývá návraty v rozličných souvislostech. Pro filosofické myšlení jsou však návraty také důležitým zdrojem způsobu vlastního počínání a reprodukce, cest, které filosofie otevírá, na kterých je hledajícím otevřen nový horizont světa, krajina lidského pobytu v něm a pohyb v možnostech lidské realizace. Návraty tvoří filosofické myšlení, nakolik v návratech filosofické myšlení obnovuje a rozvíjí samo sebe.

Filosofové se na počátku (a od počátku) myšlenkové cesty, cesty započaté v antickém Řecku, kriticky vyrovnávali s návraty jakožto se silami zacykleného světa-příběhu. Mýty přinášely návraty jako periodicky (PERI HODOS) opakující se dějství, ale zejména jako obnovu a regeneraci původního stavu. Mytická povaha příběhů, které zpřítomňovaly archetypy situací, k nimž byl člověk připoután (jako Prométheus ke skále), se rozmělnovala ve světle kritického tázání a v jasu srozuměných odpovědí.¹ Návraty byly kladeny do horizontu naléhavých záležitostí bez předem daných vodítek.

Filosofie se postupně stala doménou jinak fundovaného vztahu k veškerenstvu, tj. v nově otevřených možnostech myšlení a řeči, v přístupu, jak prozkoumat stav světa, světového dění, jak nahlédnout lidskou situovanost ve světě. Úloha filosofie spočívala nejenom v tom, jak uvést lidský život do korespondující harmonie se světovým řádem, ale jak se dobrat bytostných základů světa a lidské existence, jakým způsobem získat pro lidský život orientaci, ukotvit a uskutečnit lidský pobyt na světě. To ovšem neznamená, že „návraty“ byly vyřazeny z filosofické pozornosti. Hrály svou úlohu v obou výše uvedených případech.

Stávaly se v mnohých pohledech (od předsókratů až po pozdní starověké filosofické myšlení)² ontologickými měřítky, byly v různých variantách objeveny jako tkáň nebo princip světa, jako pořadatel nebo forma uspořádání úkazů a událostí, cyklické obnovy světa, stávaly se pojítkem jeho celistvosti i přes rozhraní mezi lidským a mimolidským. V návratech se ukazoval člověku lidský úděl a jejich tematizace měla sloužit také jako vodítko pro lidský

¹ Mircea Eliade analyzuje cyklickou strukturu času v podobě věčného návratu (anakyklósis), který ve svém důsledku neguje návraty i čas. (viz Eliade 1993: 61–62)

² Tak lze připomenout různé inspirace pocházející od Anaximandra, Hérakleita, Empedokla po učení novoplatóniků, pozdních pythagorejců nebo některých stoiků.

život. V jiných filosofických pohledech však návraty netvořily pevné ontologické předivo, které by udávalo směr pro uskutečnění života. Přesto se v těchto pohledech zračila jiná příležitost pro návraty, jiná výzva k utváření svobodného vztahu k vlastní situovanosti a k vlastní cestě, tj. k tomu, jak život sklenout s jeho bytostnými zdroji, případně jak adekvátně reagovat na životní impulsy a v odpovědích na ně získat a udržet životní ukotvení a rovnováhu, životní telos. V těchto přístupech byl kladen důraz na odlišnost člověka od řádu přírody, velkého světa, docházelo k emancipaci člověka z područí světa.³

Což se ale i v takovém případě nejedná o modifikaci návratu, jenž je odezvou na životní impulsy? Což filosofické nálezy nejsou pokusem navrátit životu jeho zdroje, dobrat se něčeho ryziho a původního? Což filosofie nevede život v návratech k tomu, co zůstává v jeho pobytu zapomenuto, ladem? Což se filosofie obejde bez návratu k vlastní situaci, z níž například vyrůstá péče o duši a svět nebo z níž se uvolňuje život zacyklený v pouhé fakticitě?⁴

Ve filosofii návraty získaly řadu alternativních podob, jejichž explikace a rozlišení zasluhuje ještě bedlivou pozornost, včetně analýzy návratů spojených s rozličnými případy a situacemi, jak se ukazují našim dnešním pohledům.

(V kontextu návratů nějak rozumíme přírodním i dějinným periodám, životním cyklům, tomu, co představuje pro nás například slunovrat, náprava nebo odplata, dráha života, životní cesta a její případná bludiště, jak nahlížíme na návrat domů, na návratilce, co se skrývá pod reflexí, restitucí, recyklací, reprodukcí, regenerací, jak působí vše nějak „retro“, jak vnímáme „come-back“; lze také opět promýšlet, k čemu nás odkazují návraty Gilgamešův, Odysseův, úděl Sisyfův nebo odchod Lotův bez návratu, „návrat ztraceného syna“; v jakých kontextech se pro nás ukazuje návrat Boha, návrat k Bohu, k přírodě, k hodnotám, k sobě samému; a v neposlední řadě různé filosofické inspirace jako například zlomek od Anaximandra o vzniku a zániku, obraz z Platónovy *Ústavy* s vězněm odpoutaným a obráceným k pravému jsovcu a navracejícím se zpět do jeskyně, návrat Augustina Aurelia ke své konverzi zachycené v jeho *Vyznáních*, Komenského líčení labyrintní situace poutníka a Komenského návraty k labyrintům, kterými ve svém životě a myšlení prošel, Hegelova dialektika, Nietzscheho „věčné návraty téhož“, analýza pohybu „odvratu – obratu – návratu“ v interpretaci J. Patočky a R. Palouše, Buberova „cesta člověka“, Heideggerova „souvrat“ /die Kehre/ nebo Levinasův návrat k nekonečnu a Ty).

Filosofie snoubí návraty s vlastním putováním v čase. Pro filosofické myšlení je charakteristické, že se v jeho historických proměnách odehrávají návraty, které aktualizují a kriticky třídí jeho obdobné i odlišné přístupy, že se myšlenky a jejich soustavy vracejí ke společnému sdílení, do společného rozhovoru. Důvody se mohou lišit, nakolik jsou v myšlení evidovány jeho podněty nebo ztráty, nakolik je zaznamenán odklon od způsobu, jakým se myšlení ubíralo, ústup z oblastí, z nichž myšlení původně vyrůstalo, s nimiž srostlo a z nichž čerpalo své inspirace. Leckdy jsou návraty pokusem vyrovnat se s tím, co sice získalo nebo

³ Tak lze připomenut pořádkující moc idejí v Platónově pojetí péče o duši, Aristotelův akcent na specifika člověka hledajícího blaženost opřenou o život teoretický a dosažitelný v uspořádaném životě polis, na Epikúrovo hledání ataraxie v lidské autonomii, ve společenství přátel a ve skrytosti života stranou společenského dění. V případě křesťanské orientované filosofie jako i později nově emancipované novověké filosofie hraje návrat otázku obratu ke zdrojům nábožensky založené úlohy v podobě „dějin“ lidské spásy, spásy světa, anebo obratu k zemi, nad níž má člověk vykonávat svrchovanou moc.

⁴ Jan Patočka prokresluje otázky návratu a dějin v *Kacířských esejích o filosofii dějin* (od mytické zkušenosti po filosofické hledání smyslu dějin v případě filosofie Husserla a Heideggera).

získává podporu, těší se zájmu, ale je při tom s čím polemizovat, co namítat, čemu vzdorovat. Jde také o návraty, které prohlubují porozumění tam, kde například absence interpretačního rámce nedovolovala myšlení pochopit a domýšlet, kde doposud chybělo „setkání u téže věci“ (J. Pešková), kde se vytratil myšlenkový dialog.

Připomínáme-li různé dimenze návratů spojených s filosofií, pak nelze opomenout, že návraty také vyvěrají z vlastní podstaty filosofického myšlení, neboť jsou spojnicí jeho východisek a zaměření, směrů a horizontů, myšlení vpleteného do filosofických diskursů a učiněných nálezů. Filosofické myšlení míří sice ven, nad, za..., ale zároveň aktualizuje své počátky a v návratech obnovuje spojnicí mezi získaným hledištěm a jevištěm, srozuměnou orientací a tomu odpovídajícími poznatky, spřádá souvislost poznání v překročení zběžně dosažitelných, vědecky ukotvených, umělecky vytvářených, nábožensky se oddávajících, společensky formovaných perspektiv a s nimi spojených modalit lidského života. Je zpřítomňovanou intencionalitou a její reflexí, osvětlující povahu vlastních obzorů s jeho předpoklady, s jeho dosahy, limity i přesahy.

Filosofie udržuje a kriticky zkoumá spojitost vlastní optiky a řeči, světa, jsoucna a bytí (pokud tak stojí v poli její pozornosti). Optika filosofie zračí orientaci odněkud někam, zaměření na něco, udílí myšlení úhel pohledu, intenci s otevřeným horizontem úkazů. Je zvláště pro filosofii příznačné, že zkoumá hlediska, perspektivy, z nichž se co ukazuje nebo dává k pozornosti, zvláště té vlastní, tj. filosofické, k níž náleží i vyjasnění toho, jak filosofie patří ke světu, v němž žijeme, umíráme, který sdílíme s druhými, v němž společně, byť porůznu prodléváme se vším ostatním. Ve světě se odehrává naše sdílení i míjení, vstupují do hry nálezy i ztráty, návraty i uplývání. Ale svět není danost, byť dáno nám může být mnohé, zvláště v jeho hranicích. Svět je ukazující se souvislostí ve světle pohledu, souvislostí veškerenstva s jeho hranicemi.

Hranice souvislostí nezačínají a nekončí jen u nás, ale spolu v dávajících se způsobech jsoucna, v jeho bytí, tedy v přesahu pouhé zkušenosti, v níž určujeme, jak co čím jest nebo má být. Odlišnost v tom, jakým se svět ukazuje, odlišnost světů je zakomponovaná do odlišnosti přístupů k němu, do odlišnosti způsobů, jakým je svět lidsky obýván a sdílen, jakým způsobem dochází k epifanii souvisejících úkazů. Ve filosofické řeči se snoubí optika myšlení se světem s jeho hranicemi, póly, vztahy, přechody, děním (mezi tím zde a tam, nyní a jindy, blízkým a vzdáleným, určitým a neurčitým, trvalým a prchajícím...). Řeč filosofie tříbí, tj. uzavírá a otevírá, zamezuje a propouští do vlastních osidel rozličnou zkušenost s hranicemi a předěly světa.

Tak jako vrata v osidlech obývaného místa udržují zkušenost v otevřených a uzavřených možnostech (toho před a za, v perspektivě toho vpřed a zpět, toho spolu a toho bez), tak řeč filosofie tvoří místo i cestu k nahlédnutí pravdě. Právě otevřenost optiky a řeči spojené s vědomím hranic, mezí, přechodů, omezení života vede a ústí do bytí, v němž se otevírá nové porozumění světu a lidské situovanosti, místu a času lidské prodlevy na světě v nové souvislosti, plnosti, celkovosti. Filosofické myšlení je přitom pohybem, ve kterém je možné uskutečnit „svobodu od“ a „svobodu k“ v jeho přechodech a alternativách.

Tedy vzdor zamezené, zabředlé, zahalené, nepoznané, unikající, slepé nebo bezuzdné realitě, vyprázdněným danostem nebo petrifikovanému provozu lidského života, ale naopak v otevřenosti, která přichází odklízet z cest a vztahů její překážky a která uvolňuje a rozehrává

transcendenci jako překročení dílčích omezení. Náleží k nim také způsoby, jakým bývá přitakáno i jakým bývá odpíráno životu, leč bez náhledu a reflexe, bez odezvy na životní výzvy. Život bez náhledu a reflexe, stejně tak jako cesta bez návratu ztrácí onu celkovost a perspektivu. V návratech člověk „otevívá“ svůj život, tj. možnosti počínat, udržet, dotvářet i dotvořit svou životní cestu, vztah k druhým, k sobě, blízkým i vzdáleným regionům světa, k bytostným otázkám lidské existence a k porozumění, co si počínat, jak žít.

Lidský život je protkán (tu více, tu méně zřetelně) návraty. Ať návraty docela zběžnými, nebo zcela mimořádnými, radikálními. Mohou být chtěnými a nechťenými, přijímanými a nepřijímanými, vytoženými a odpíranými, hledanými a opomenutými, naplněnými a nicotnými, zapovězenými a znemožněnými, bezpečnými i ohrožujícími. Děje se tak v jistotě a nejistotách, ve vratkosti života, ve vratných i nevratných okolnostech a počinech, se spěním a zvraty, s odvracením a v obnově (např. jako odpírání zlému při přílivu zmaru a přitakání dobrému i při odlivu přízně). Předivo kontextů a situací spojených s návraty je v mezích lidského života nepřeberné.

V návratech dochází ke sklenutí mezí, pólů, hranic a toto sklenutí tvoří životní vazivo, kterým je provázán pohyb uskutečňování lidských možností ve sdíleném společenství a sdíleném světě. Návraty představují zpětnou vazbu a korekci života, odezvy na vnímané ukazatele, a také nabízejí cestu vedoucí k jeho zdrojům. Život v úkazech s jeho zdroji promlouvá jakožto úkol, a sice nejenom jak a co nahlížet, jak a co počínat, ale také čím a jak dotvářet započaté jako svůj tvar, čím jej završit (tak jako završený bývá život na konci životní cesty), jak skýtat a přidružit tvar do světa jako smysluplného a otevřeného celku (jakkoli ohroženého a hrozícího zmarem, rozkladem nebo prázdnotou).

Návraty tříbí podíl člověka na tomto světě, sprádaají životní látku, polohu a směr životní orientace, životních vztahů. Sotva kdo se může vracet, obracet se zpět, aniž by vyšel, aniž by spěl, aniž by se vydal vstříc za něčím, za někým, někam, aniž by byl už nějak venku, mimo sebe u jiného. Anebo jinak řečeno, kdo se nevrací, vlastně nevyšel, neboť nemá pojítka mezi kam a odkud. Stejně tak ten, kdo nemá co vracet, ten ani nezískal, neboť mu chybí závazek s někým se v něčem sdílet. Život bez návratů postrádá pojítka v pohybu, závazky ve vztazích. Takovému životu chybí pramen i směr, hledání i ohled. Ztrátou návratů přichází člověk o počátky a počíná si nemístně a nečasně, neboť spojení počátku a konce se rozpadlo, nebo spadá vjedno. Tak se dějí události jaksi „jedno jak“, jako uplývání bezedné prázdnoty, anebo jen jako vršený zisk složený z mnoha dílů a ukládaný kamsi do zásoby nebo do nikam.

Cožpak každá cesta vede k návratům? Cožpak ale každý návrat je garancí správné cesty, správných vztahů? Cožpak odpírat návratům, bránit se návratům zároveň znamená, že se člověk ztratí, že nenalezl správnou cestu nebo vztah? Jistě, život není jen kontinuitou a má své trhliny, a zpátečnictví je cestou, ale naruby. Záleží tedy na tom, v jakých cestách a s jakými návraty je s to člověk počínat a dotvářet svůj životní tvar, podílet se na společenství světa. Filosofie by měla jako jeden z úkolů promýšlet, v jakých situacích se člověk nachází, ocitá, nalézá, na jakých cestách a v jakých vztazích lze utvářet život s druhými, v setkání u týchž záležitostí, v podílu na tomto světě, jenž je přes veškerou rozmanitost společný pro všechny.

Vracím-li se ve vzpomínkách ke svým počátkům doktorského studia na Pedagogické fakultě UK, nejprve v oboru filosofie výchovy a později v oboru filosofie (jakožto filosofie

výchovy), myslím, že věta na konci předchozího odstavce představuje určité znamení oněch počátků, které pečely její směr a cestu. Psal se rok 1995 a bylo mi třicet let. Doba otvírala velké otázky po místě filosofie v akademickém, vědeckém, kulturním prostředí, v životě společnosti, po její úloze v edukaci, ale také na hranici s dalšími obory, které si mnohdy udržovaly od filosofie spíše odstup nebo tápaly, o jakou filosofii se nyní bude jednat.

Ale i v předmětech ve zcela odlišných oborech, jakými byla v našem programu také pedagogika, matematika, sociologie, psychologie, jsme se setkávali s odborníky s profesním přesahem a s porozuměním tomu, jak nám „filosofům“ ukázat nové obzory a inspirovat naše filosofické počínání v údivu, tázání, sebereflexi, kritice a v otevřených souvislostech. Mezi námi studenty panovalo nadšení zakoušet filosofické inspirace, které se však neuzavíraly do sebe, do monologů, ale právě naopak. Přiváděly nás ke společné „hostině“, ke „scholé“ v oné uvolněnosti pro společné promýšlení filosofických cest, které nám žáci Jana Patočky a jejich blízcí spolupracovníci předkládali.

Pravidelné přednášky, zadaná četba, konzultace, účast na konferencích a setkání na řadě alternativních akcí, společné čtení a interpretace filosofických děl, pokusy o filosofické texty a zájem o to, co promýšlejí nebo píší ti druzí, setkávání i mimo fakultu a mimo Prahu, kolegiální a přátelské sdílení mezi studenty a učiteli, kteří k nám chovali uctívou pozornost a my se nechtěli před nimi „shodit“, naše vědomí toho, že každý z nás řeší různé obtíže a můžeme si být nápomocni, že nikdo neobývá chrám moudrosti, ale jsme spolu s druhými vpleteni do životních starostí a úkolů, včetně filosofických, to vše vedlo k sepětí společně vytvářené zkušenosti, dotvářené korekcemi, jakmile bylo patrné, že v něčem nějak tápeme, něco nevíme a neumíme, něčemu nerozumíme. Vznikal tvar s předivem vztahů, který bylo možné dotvářet v míře společného zájmu: jak být spolu u téže věci a postupně se stávat partnery v diskusi.

Vzpomínám na ta léta rád a jsem potěšen, že se podařilo udržet a předávat štafetu společenství, které se může vracet k ukazatelům a zdrojům, z nichž jsme čerpali i my. V tomto společenství někteří již nemohli být v osobním kontaktu s osobnostmi, jakými pro nás zůstávají paní profesorka Jaroslava Pešková a pan profesor Radim Palouš, ale věřím, že studenti v doktorském studiu jsou obklopeni jejich zpřítomňovaným myšlením a předaným způsobem, jak stále a znovu počínat filosofické myšlení a společně jej sdílet. Také setkání v pozdějších letech po mém ukončení studia svědčí o zdařilé cestě za otevřenou (nikoli jen knižní, monologickou, akademickou) filosofií. Jsem potěšen, že se stále daří hledat odpovědi zvláště na soudobé otázky a výzvy, že také dnes studenti v doktorském studiu přejímají svou úlohu aktualizovat a posouvat filosofické myšlení pro blízké a vzdálené, přítomné i nepřítomné, s nimiž lze setrvat v pokračujícím rozhovoru. K tomu vám všem přeji v laskavých návratech moudré počínání!

SEZNAM LITERATURY

BUBER, Martin. *Cesta člověka podle chasidského učení*. Olomouc: Votobia, 1994. ISBN 80-85885-08-5.

ELIADE, Mircea. *Mýtus o věčném návratu. (Archetypy a opakování)*. Praha: ISE, 1993. ISBN 80-85241-51-X.

HEIDEGGER, Martin. *Básnický bydlí člověk*. Praha: OIKOYMENH, 1993. ISBN 80-85241-40-4.

HEIDEGGER, Martin. *O pravdě a Bytí*. Praha: Mladá fronta, 1993. ISBN 80-204-0416-3.

LÉVINAS, Emmanuel. *Etika a nekonečno*. Praha: OIKOYMENH, 1994. ISBN 80-85241-67-6.

LYOTARD, Jean-François. *Návrat a jiné eseje*. Praha: Herrmann & synové, 2002. ISBN 80-239-0372-1.

NOVÁK, Aleš. *Epifanie věčného návratu téhož: filozofická interpretace základní myšlenky F. Nietzscheho*. Praha: Triton, 2007. ISBN 978-80-7254-995-5.

PALOUŠ, Radim. *Totalismus a holismus*. Praha: Karolinum, 1997. ISBN 80-7184-281-8.

PATOČKA, Jan. *Kacířské eseje o filosofii dějin*. Praha: Československá akademie věd, 1990. ISBN 80-200-0263-4.

PEŠKOVÁ, Jaroslava. *Role vědomí v dějinách*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1998. ISBN 80-7106-217-0.

SOKOL, Jan. *Rytmus a čas*. Praha: OIKOYMENH, 1996. ISBN 80-86005-15-1.

(PhDr. Miroslav Joukl, Ph.D. působí jako odborný asistent a vedoucí Katedry sociologie Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové. Disertační práci na téma *Filozofické pojetí domova v kontextu filosofie výchovy* obhájil v rámci externího doktorského studia na UK PedF v roce 2002 pod vedením profesorky Jaroslavy Peškové. Ve svých přednáškách pro studenty sociologie se zaměřuje na protosociologii, filosofii společnosti, filosofii a sociologii domova.)